

Татяна Иванова

НЕДЕЛЯ МЕСОПУСТНА И „СТРАШНИЯТ СЪД“: ТИПОЛОГИЯ НА ВЛИЯНИЯТА

Abstract: Tatyana Ivanova, *Meatfare Sunday and the “Last Judgment”:
Typology of Influences*

The article “Meatfare Sunday and the Last Judgment: Typology of the Influences” examines the relationship between the Church feast dedicated to Christ’s Second Coming and the iconography of the Last Judgment. The hymnography for the Second Coming of Christ dates back to the 6th century, notably with the creation of the kontakion for Meatfare Sunday by St. Romanus the Melodist. Over time, the liturgical practice associated with this feast evolved, and by the 17th century in Russia, a separate “rite of the Last Judgment” was established, including a procession with the icon of the Last Judgment. Today, Meatfare Sunday, which is the third Sunday in the three-week preparatory period before Lent (Quadragesima), commemorates the Second Coming. The Gospel passage read on this feast is Matthew 25:34-41, and the hymns for this day are included in the Lenten Triodion. The iconography of the Last Judgment has also undergone several stages of development. In the 6th century, the earliest allegorical version depicted Christ separating the sheep from the goats (Matthew 25:34-41). By the 11th century, the classic Byzantine iconography of the Last Judgment had been established. In the 15th and 16th centuries, new iconographic interpretations emerged in Russia, Ukraine, and Mount Athos.

Keywords: *Meat fare Sunday, Icons, Christian Art, Liturgy, Practical Theology, Liturgics*

„Страшният съд“ е композицията, която претърпява най-дълго развитие в християнското изкуство. През XI-XII в. се оформя нейната „класическа иконография“ (обр. 1,2), която представя една изработена в предходните векове византийска схема, съдържаща в отделни регистри учението на Православната църква за Божието домостро-

ителство, Частния съд и Всеобщия Христов съд¹. Още с появата си този иконографски вариант се разпространява както чрез икони (в по-малка степен), така и в монументалната живопис (намира по-широка употреба). Възникването на *Страшния съд* в икона поставя един важен въпрос – за какви нужди и с каква цел се случва това. За разлика от стенописа, който освен догматическия и литургическия аспект на християнското изкуство може да съдържа нравствено-поучителни или исторически сюжети, иконата е по-особен вид произведение на изкуството, чрез което се отдава чест и поклонение на първообраза². Същевременно византийската иконография на *Страшния съд* няма характер на обект за поклонение. Представянето на ангели и дяволи, праведници и грешници, разделени отъдно и отляво на

¹ Повече за произхода, оформянето и литературната основа на „класическия византийски модел“ на *Страшния съд* вж. Василиев, А. *Социални и патриотични теми в старото българско изкуство*, София, 1973, 15, 27-28, 31-32; Покровский, Н. *Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства*, Одесса, 1887; Цодикович, В. *Семантика иконографии Страшного суда в русском искусстве 15-16 веков*. Ульяновск, 1995, 5-8; Angheben, M. *Alfa e Omega. Il Giudizio Universale tra Oriente e Occidente*, Milano, 2006, 53-106; Christe, Y. *Il Giudizio Universale nell'Arte del Medioevo*, Milano, 2000, 21-47; *La Vision de Matthieu (Matth. XXIV-XXV). Origines e développement d'une image de la Seconde Parousie* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 10, publiée sous la direction d'André Grabar et de Jean Hubert), Paris, 1973; *De l'art comme mystagogie. Iconographie du Jugement dernier et des fins dernières à l'époque gothique* (Actes de Collque de la Fondation Hardt tenu à Genève du 13 au 16 février 1994, sous la direction d'Yves Christe). Poitiers, 1996; Cocagnac, A.-M. *Le Jugement Dernier dans l'art*. Paris, 1955, 15-22; Garidis, M. «Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement dernier (du XIIe au XIVe siècle)». – *Зборник за ликовне уметности*, 18 (Нови Сад), 1982, 1-18; Himka, J.-P. *The Last Judgment Iconography in the Carpathians*. Toronto etc., 2009, 31-39; Millet, G. *La Dalmatique du Vatican. Les Elus Images et Croyances*, Paris, 1945, 6-36; Mijović, P. «Personification des sept péchés mortels dans le jugement Dernier à Sopočani». – In: *L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopočani*, 1965, Belgrade, 1967, 239-248; Mouriki, D. «An Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvras in Attica». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, vol. IV, 8, 1975-1976, pp. 145-171; Polacco, R. *La cattedrale di Torcello. Il Giudizio Universale*. Canova, 1986; Yotopoulou-Sissilianou, E. «La représentation du "Jugement Dernier" dans l'art médiéval de l'Orient et de l'Occident». – In: *Actes du cinquième congrès international d'esthétique (publiés sous la surveillance de Jan Aler)*. Paris, 1968, 737-740.

² Вж. например Коев, Т. „Вероопределението на Седмия вселенски събор. Съдържание и значение“. *ДК* 11 (1987), 8-14, и Риболов, С. „Икона и иконология според св. Йоан Дамаскин“. *ДК* 7 (2004), 4.

Иисус Христос, въздейства преди всичко с нравствено-поучителната си функция и не се нарежда на православния иконостас през XI-XII в., където достойно място заемат Иисус Христос, св. Богородица, светии, празници.

Отговор на въпроса защо подобна композиция се разпространява чрез икона, ще потърся в нуждите на богослужебните ритуали. В настоящата статия предстои да бъде разяснено кой е празникът, посветен на Страшния съд, кога възниква, как се развива и каква е връзката му с иконографията на Второто Христово Пришествие. Материалът няма претенцията за изчерпателност, а по-скоро за извършването на първи стъпки от разработването на тази непроучена досега тема.

В съвременния православен календар празникът, който възпоменава Второто Христово Пришествие, е Неделя Месопустна³, наречена още Неделя на Страшния съд – третата неделя от триседмичния подготвителен период преди св. Четиридесетница⁴. През този период богослужението започва да включва постепенно песнопения от Триода – книга, която съдържа службите от Неделя на митаря и фарисея, десета преди Пасха (Великден), до Велика събота. Цикълът от четири недели, в който влиза – Неделя на митаря и фарисея, Неделя на блудния син, Неделя Месопустна, Неделя Сиропустна, цели с химнографията си да подготви християните за предстоящия пост⁵. Празникът е предшестван от Събота Месопустна, когато се възпоменават починалите (или още събота на възкресението на мъртвите). Евангелското четиво на Неделята на Страшния съд е Мат. 25:31-46, което е извор на алегоричния (редуциран) иконографски вариант на Второто Христово Пришествие (обр. 8). Днес традицията в БПЦ е да се поставя аналойна икона на Страшния съд за поклонение на Неделя Месопустна. Тази практика в България е следствие на силното руско влияние от началото на XX в.

Откъде водят началото си химнографията и иконографията на Неделя Месопустна и в кой момент се свързват?

³ За херменевтиката на отделните четива на Неделя Месопустна и мястото ѝ в църковния календар вж. повече у Federici, T. *Resuscitò Cristo! (Commento alle Letture bibliche della Divina Liturgia bizantina)*, Palermo, 1996, 836-852.

⁴ Авксентий, архим. *Литургика*. Ч. 1, Пловдив, 2006, 231.

⁵ *Пак там*.

За основен текст, послужил при оформянето на *класическата византийска композиция* на Страшния съд, се определя Словото на св. Ефрем Сириец (+373) за Страшния съд⁶. В научните изследвания от и след средата на XX в. вече се говори за *Ефрем Сирийски* и *Ефрем Гръцки* – т.е. съчинения за Страшния съд на сирийски и гръцки език, приписвани на св. Ефрем Сириец, като автентичността на вторите текстове е спорадично поставяна под съмнение⁷. Единственият със сигурност оригинален ръкопис за Второто Пришествие, излязъл под перото на св. Ефрем Сириец, е на сирийски език, текстът е кратък по съдържание, а основните елементи на композицията липсват⁸. Спо-

⁶ По-ранните изследвания върху иконографията на Страшния съд често цитират „Слово за Страшния съд“ на св. Ефрем Сириец, но не разглеждат въпроса за автентичността на авторството. Такива са: Покровский, Н. *Цит. съч.*, 9-10; Ракићевић, архим. Т. *Икона у литурџи. Смисао и улога*, Београд–Студеница, 2010, 368; Рашков, И. „Есхатологични мотиви от Книгата на св. пророк Даниил в иконографската композиция на Страшния съд“. – В: *Религия, образование и общество за един мирен свят*, Кърджали, 2003, 211; Цодикович, В. *Цит. съч.*, с. 6; Brenk, В. „Die Anfänge der byzantinischen Weltgerichtsdarstellung“. *Byzantinische Zeitschrift*. 57(1), 1964, 109-110; Voss, G. *Das Jüngste Gericht in der bildenden Kunst des frühen Mittelalters*, Leipzig, 1884, 64-75; Millet, G. *Op. cit.*, 14-19; Mijović, P. *Op. cit.*, 240. Ив Крист споменава накратко различни есхатологични съчинения, в числото на които са словата на св. Ефрем Сириец, като творби, които е трудно да бъдат свързани с оформянето на иконографията на Страшния съд. Според него твърдението, че иконографията на Страшния съд се създава в Изтока, е абсолютно погрешно и се основава на псевдофакти (вж. Christe, Y. *Il Giudizio Universale...*, 42). Същата теза е поддържана и у Angheben, Marcello. *Op. cit.*, 19.

⁷ Сериозен принос по темата за автентичността на „Слово за Страшния съд“ на гръцки език (Гръцкият Ефрем) и връзката му с композицията на Второто Христово Пришествие са изследванията на: Hemmerdinger-Iliadou, D. „Le données archéologiques dans la version grecque des sermons de Saint Ephrem le Syrien“. *Cahiers Archéologiques* 13 (1962), 29-37. Хамърдингер-Илиаду открива най-ранния прототип на класическата византийска схема на Второто Христово Пришествие в манихейски извор от III в. Според нея „дуалистичният манихейски сюжет“, представящ ангели и демони, праведници и грешници, е причината през вековете IV-VIII в християнското изкуство да се избягва подобно представяне на иконографията (*Ibid.*, pp. 29-30). Гръцките „псевдо-Ефрем“ са познати в множество славянски преводи. По този въпрос вж. например Dujčev, I. *Medioevo bizantino-slavo. Saggi di storia letteraria*, vol. 2. Roma, 1968, p. 590. Превод на български език на слово № 97 (за Страшния съд) от Паренесиса на св. Ефрем Сириец е публикуван у Петканова, Д., А. Милтенова. *Старобългарска есхатология. Антология*. София, 1993, 142-143.

⁸ Вж. фрагмент от текста у Hemmerdinger-Iliadou, D. *Op. cit.*, 30, и целия текст у

ред Джон-Пол Химка обаче оригиналният *Ефрем Сирийски* заляга в основата на химнографията на св. Роман Сладкопеец (+556) за Неделя Месопустна⁹. Както отбелязва Лазар Миркович: *ако е истина, че този кондак е на Роман Сладкопеец, значи, че с такова възпоменаване Неделя Месопустна се чествала още през VI в.*¹⁰ Тоест химнографското описание, което съдържа подробно идеята за Второто Христово Пришествие, се развива по-рано от иконографията. Химните на Неделя Месопустна се обогатяват през IX в., в оформилата се в Студийския манастир *Св. Йоан Предтеча* първа редакция на Постния триод¹¹.

Предполага се, че от константинополските литургични практики (VIII-IX в.) води произходът си навлезлият в руските служебници през XVII в. *Чин на Страшния съд*¹². Описан накратко, Чинът се състои в следното¹³: на Неделя Месопустна в епископските центрове на Московска Русия се извършвал Чинът на Страшния съд. Той се отслужвал в Москва, Новгород и Вологда. В Москва бил оглавяван от самия патриарх, често в присъствието на царя. Последованието на Страшния съд се извършвало основно в олгара (например в *Успенския събор* в Москва и в Новгород – църквата *Йоаким и Ана*), а понякога в Москва – в наоса на самия храм. Два дни преди това (т.е. преди Неделя Месопустна) свещеници или монаси, завеждащи църковното имущество (нар. *ключари*), подготвяли дървена основа (т.е. ракла,

Петканова, Д., А. Милтенова, *Цит. съч.*, 142-143.

⁹ Himka, J-P. *Op. cit.*, 8, срв. Кондака за Неделя Месопустна на св. Роман Сладкопеец. *Кондаки и икосы – на нѣкоторые дни святыхъ, нѣкоторые дни нѣдели, нѣкоторыя нѣдели на дванадесѣтые праздници и на каждый денъ страстной седмицыи и стихиры его же на препразднственые и попразднственые дни предъ Рождествомъ Христомъ и по Рождествѣ Христовѣ* (Превод от старогръцки дякон Сергей Цвятков), Москва, 1881, 58-64.

¹⁰ Мирковић, Л. *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд, 1961, 145.

¹¹ Авксентий, архим. *Литургика...* Ч. 1, 187-188.

¹² Вж. Авксентий, архим. *Литургика*. Ч. 2, Пловдив, 2007, 325; *Энциклопедический словарь [ЭС]*. Том XXXIA, СПб. 1901, 791; Красносельцев, Н. *Къ истории православнога богослужения. По поводу нѣкоторыхъ церконхъ службъ и обрядовъ нынѣ неупотребляющихся. Материалы и исльдования по рукописямъ соловецкой библиотеки*. Казань, 1889, 57; Никольски, К. *О службахъ русской церкви, бывшихъ въ прежнихъ печатныхъ богослужебныхъ книгахъ*. СПб., 1885, 226-236.

¹³ Описанието на Чина на Страшния съд е дадено по ЭС, 791.

ковчег, сандък за основата), а след това я увивали с червено сукно. На пригответното място ключарите от Архангелския катедрален храм донасяли иконата на Страшния съд и поставяли пред нея светилник. В Новгород изнасяли иконата на видението на пророк Даниил за Страшния съд. След това донасяли още маса, покрита с платно, сребърна чаша за водосвета, свещници, голям аналой, покрит с паволка (скъпоценен вносен плат в древна Русия) за иконата на св. Богородица и Евангелието. Самият Чин на Страшния съд се състоял в пеене на стихирите, четене на паримии, водоосвещение, четене на Апостол и Евангелие, потапяне на кръста във вода от патриарха, велика ектения и извършване на кръстен знак с предстоящия кръст. Център на последованието било четенето на Евангелие за Страшния съд (Мат. 25:31-46). То се четяло по два начина: 1. На четири страни – патриархът се обръщал с лице на изток, срещу него стоял протодяконът с лице на запад, един дякон с лице, обърнато на север, и друг – на юг; 2. Патриархът (с лице на изток), срещу него стоял протодяконът (без останалите дякони).

Възможно е Чинът на Страшния съд да е повлиял на разглежданата иконография по няколко начина: първо – създаване на огромното количество икони (а не стенописи) на Страшния съд в Русия за нуждите на описаното последование; второ – четивата от последованието: евангелски, пророчески, апостолски, са използвани в различните видове произведения с композицията на Страшния съд – живописни (икони и стенописи), графични (щампи); текстови (ерминии); трето – на чисто образно ниво отделни действия от Чина са интерпретирани в иконографията. Последните два аспекта са валидни както за Чина на Страшния съд в Русия, така и за последованието на Неделя Месопустна въобще.

Описаният Чин на Страшния съд може да даде частично обяснение на въпроса защо единствено на територията на Русия и Украйна иконографията на Страшния съд се разпространява предимно чрез кавалетни образци и защо руските и русиянски (карпатски) художници предпочитат иконата пред фреската. Задълго отговорът на този въпрос е търсен в технико-технологическия аспект: характерни за региона са дървени църкви, които са уязвими от факторите на околната среда¹⁴. Днес тази теза е оборена от украинските изку-

¹⁴ Himka, J-P. *Op. cit.*, p. 79.

ствоведи¹⁵. През XVII в. стените на църквите вече се изписват и се оказва, че подготовката им е много по-лесна в сравнение с тази на кавалетните произведения¹⁶. Хипотезата, която аргументира Джон-Пол Химка, е, че през XV в. художниците работят в собствените си селища и не са склонни да подписват договори за работа в църква извън ателиетата си за година или две¹⁷. След завършването на иконите те са пренасяни в църквата по предназначение. Друго предположение е, че иконите са по-удобни и по-подходящи в късносредновековната катехизическа дейност на Църквата. Според Фьодор Буслаев иконата на Страшния съд е *преносим проповедник* и средство за обръщане на езичниците към християнската вяра¹⁸. Доказателство в тази посока на мислене е, че през XV-XVI в. в географските ширини на Румъния, Полша, Украйна, Унгария, Словакия и Русия се появява и развива нов иконографски вариант на Страшния съд (обр. 3, 4)¹⁹. Новите образци (почти всички – кавалетни) са много подробни и в сравнение с класическия византийски модел на Второто Пришествие внасят допълнителни иконографски разяснения относно Божието домостроителство, индивидуалната и универсална есхатология, доброто и злото и не е изключено те да са поръчвани и използвани за разяснение на Христовите истини на начинаещите във вярата.

Съгласна съм с изказаното от Фьодор Буслаев мнение, но към него бих добавила хипотеза за създаването и разпространението на голямо количество икони във връзка с нуждите на гореописания Чин на Страшния съд. Предположението ми се подкрепя както от локалното разпространение на Чина на Страшния съд, така и на кавалетните образци на Страшния съд. На Балканите, и по-конкретно в България, дори през Възраждането (XVIII-XIX в.) иконите на Второто Христово Пришествие са рядкост, докато в Русия и Украйна още от XV в. се разпространяват с огромен успех.

Освен като влияние върху вида на произведението – икона, богослужебното последование на Страшния съд навлиза и във вътреш-

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Ibid.*

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Буслаев, Ф. «Изображение Страшного суда». – В: *Исторические очерки русской народной словесности и искусства*. Т. 2. СПб., 1861, с. 145.

¹⁹ Покровский, Н. *Цит. съч.*, с. 38, 84-87; Цодикович, В. *Цит. съч.*, 10-12; Himka, J-P. *Op. cit.*, 25-88.

ната структура на иконографията. Четивата от Неделя Месопустна и от Чина на Страшния съд: евангелски, пророчески, апостолски, са използвани за текстуалните сигнатури в едноименните живописни и графични композиции и в ръководствата-наръчници, от които се ползват зографите. Типични примери, имащи отношение към българското изкуство, са: Книга за зографското изкуство на поп Даниил от 1674 г.; *Ерминия на Дионисий от Фурна* (ок. 1730-1733)²⁰; *Първа и Втора ерминия на Дичо Зограф* (Gr. 412, ЦСВП „Проф. Ив. Дуйчев“ от 1835-1839 г.; № 1286, МИС от 1851 г.)²¹; Щампи на Второто Пришествие: щампа от Константинопол, дело на братята Партениос и Йерасимос Каравиас (от Итака) от 1807 г.²²; щампа от 1820 г., дело на Партениус Закинтийс, Света Гора, манастир Симонопетра²³; щампа от 1840 г., дело на монах Кирил, Карея²⁴; руска щампа от Националния църковен историко-археологически музей при Св. Синод на БПЦ [НЦИАМ] (обр. 5, 6)²⁵ и редица други. Често в някои от щампите и иконите на Страшния съд е изписвано цялото евангелско четиво на Неделя Месопустна (Мат. 25:31-46)²⁶. В началото на описанието на Страшния съд в първата ерминия на Дичо Зограф (Gr. 412, ЦСВП Проф. Ив. Дуйчев, вж. обр. 7) е изписано мѣа кен интхъ лн [Мат. 25:31] и зчало рѣ [Зачало 106] (отляво и отдясно на заглавието), което съответства на Евангелското четиво от Неделя Месопустна²⁷. Описанието на Второто Христово Пришествие в Ерминията на Дионисий от Фурна и Книга за зографското изкуство на поп Даниил от 1674 г. съдържа библейски цитати от същите старозаветни книги, както в Чина на Страшния съд от руски служебници през XVII в.²⁸ В

²⁰ Повече за Страшния съд в ерминията на Дионисий от Фурна вж. у Иванова, Т. „Страшният съд в ерминията на българските възрожденски зографи“. *Богословска мисъл* (към 24.03.2014 г. – под печат).

²¹ Повече за Страшния съд в *ерминията на Дичо Зограф* вж. пак там.

²² Вж. гравюрата у Papastratos, D. *Paper icons. Greek orthodox religious engravings*. Athens, 1990, 87.

²³ *Ibid.*, 88.

²⁴ *Ibid.*, 91.

²⁵ *Литография на Петър Петров Морозов*, инв. № 3828, НЦИАМ.

²⁶ Такъв пример е *руската щампа от НЦИАМ* (инв. № 3828). В дясното странично поле е изписан целият текст от Мат. 25:31-46.

²⁷ Срв. *Първа ерминия на Дичо Зограф* (Gr. 412, ЦСВП „Проф. Ив. Дуйчев“), л. 120 v с Никольски, К. *Цит. съч.*, с. 232, и Красносельцев, Н. *Цит. съч.*, 63.

²⁸ Вж. Никольски, К. *Цит. съч.*, с. 231.

някои случаи съвпадат и отделните глави и стихове (вж. табл. 1).

Табл. № 1

Чин на Страшния съд в руски служебници от XVII в. ¹	Книга за Зографското изкуство на поп Даниил от 1674 г. ²	Ерминия на Дионисий Фурна ³	Триодион сиест Трипеснец. Москва, 1879. Неделя Месопустна ⁴
<i>Ридайте, защото денят Господен е близък, – иде като разрушителна сила от Всемогъщия</i> Ис. 13:6	<i>И серафими стояха около Него; шест крила: на единия и шест на другия И викаха един към друг и говореха: свят, свят, свят!</i> Срв. Ис. 6:2-3	<i>Господ ще дойде за съд със старейшините човешки и техните князе</i> Ис. 3:14	
(цитатът е твърде дълъг и поради тази причина не се помещава в таблицата) Йоил. 2:1-27; 3:1-5	<i>Слънце и луна ще потъмнеят</i> Срв. Йоил. 3:15 <i>Да се вдигнат и да възлязат всички народи в Йосафатовата долина</i> (този текст е поместен в гл. „Разписание на храма“) Срв. Йоил. 3:12	<i>Да се вдигнат и да възлязат всички народи в Йосафатовата долина</i> Йоил. 3:12	

<p>(цитатът е твърде дълъг и поради тази причина не се помества в таблицата) Дан. 7:1-14</p>	<p>Гледах докато се поставиха престоли, и Старият по дни седна; и дрехата Му беше бяла като сняг, и космите на главата Му – като чиста вълна; престолът Му – като огнен пламък, колелата Му – като пламтящ огън. Огнена река излизаше и течеше пред тях. Хиляда хиляди Му служеха, и десетки хиляди по десет хиляди предстояха пред Него; съдии седнаха, и книги се разтвориха. Срв. Дан. 7:9-10 Гледах, докато се поставиха престоли, и Старият по дни седна (Текстът е даден отделно към „Пророчества за Второто Пришествие“) Срв. Дан. 7:9 Този ден (Господен) идва, горящ като пеиц, и ще я запали: и ще бъдат всички иноплеменници и всички творещи беззаконие като стъбла. Срв. Мал. 4:1 (този текст е поместен в гл. „Изписване на храма“ – регистър от светци)</p>	<p>Гледах, докато се поставиха престоли, и Старият по дни седна Срв. Дан. 7:9 Много от спящите в земните недра ще възкръснат за вечен живот, а други за укор и вечен срам. Дан. 12:2 Ето: идва изгарящият ден като пеиц, ще погълне всички чужденци и всички тези, които са допуснали несправедливост Мал. 4:1 Всемогъщият Господ, който ще накаже в деня на съда и ще даде плътта им на огъня и червеите. Иуд. 16:17</p>	<p>Когато се поставиха престоли и се отвориха книги и Бог за съд седна. Срв. Дан. 7:9 Огнената река пред съдилището минаваше, книги се отвориха и делата се явиха. Срв. Дан. 7:10 Този ден идва Господ Вседържител и кой ще изтърпи страха на Неговото Пришествие; ще бъде ден на ярост и горяща пеиц. Срв. Мал. 4:1 ...пеици горящи и всички нетърпимо ще се боим от твоето съдилище. Срв. Мал. 4:1</p>
---	---	---	--

Паралели могат да се направят и между чисто визуалното възприятие на литургическото последование на Неделя Месопустна, Чина на Страшния съд и иконографията на Второто Пришествие. Така например изобразяването на Иисус Христос в архиерейски одежди във Второто Пришествие²⁹ е образ, който навлиза късно в балканското

²⁹ Вж. *Първа ерминия на Дичо Зограф* (Gr. 412, ЦСВП „Проф. Ив. Дуйчев“), л. 120 v.

изкуство, а у нас – през Възраждането (чрез шампи) (обр. 9)³⁰. Дичо Зограф описва в Първата си ерминия Христос като Велик Архиерей, държащ отворена книга с фрагмент от Евангелското четиво на Неделя Месопустна³¹. Този образ силно наподобява триизмерната картина от Чина на Страшния съд, в която архиереят чете същия евангелски откъс.

Подобна огледална картина се идентифицира и в литургичната практика *Сядане на епископския трон*, която има есхатологичен характер. Първите сведения за тази практика, явно свързана със символичното тълкуване на литургията, са от XI в.³² Преди четенето на Евангелието епископът вече е седнал на трона си (символ на Христовото сядане на Небесния престол)³³. В иконографията на Страшния съд Небесният трибунал (Иисус Христос Праведен Съдия с апостолите) представлява огледален образ на седналия епископ на синтрона с клириците.

Химнографията на Неделя Месопустна оказва влияние върху терминологията на Второто Пришествие. Джон-Пол Химка отдава съществуващото в славянските езици определение *Страшен съд* на описанието в есхатологичния текст на св. Ефрем Сириец³⁴. Впоследствие наименованието на Второто Христово Пришествие като *Страшен съд*, *Страшен ден*, *Страшно събитие* се установява трайно в: кондака на св. Роман Сладкопевец, канона на Неделя Месопустна от Постния триод след IX в., Чина на Страшния съд в Русия през XVII в.³⁵, или като второ наименование на Неделя Месопустна – *Неделя на Страшния съд*. Химнографската терминология рефлектира върху иконографската – сигнатурата *Второ Пришествие* в по-ранните паметници се променя в *Страшния съд* в голяма част от образците,

³⁰ Papastratos, D. *Op. cit.*, 87-93

³¹ Срв. *Първа ерминия на Дичо Зограф* – Gr. 412, л. 120 v, 121 r, с Никольский, К. *Цит. съч.*, с. 232, и ЭС, с. 791. До този момент в Източното и Западното представяне на композицията на Страшния съд Иисус Христос се изобразява като Праведен Съдия с хитон и химатий (в различни цветове) или единствено с химатий.

³² Авксентий, архим. *Литургика*. Ч. 3. Пловдив, 2010, 187.

³³ Вж. Уайбру, Х. *Цит. съч.*, 114.

³⁴ Нимка, J-P. *Op. cit.*, 18, и срв. кондака за Неделя Месопустна на: Св. Роман Сладкопевец. *Цит. съч.*, с. 58-64.

³⁵ Вж. Авксентий, архим. *Литургика*. Ч. 2, 325; ЭС, с. 791; Красносельцев, Н. *Цит. съч.*, 57; Никольский, К. *Цит. съч.*, 226-236.

особено след XVI в.

Различни предположения могат да се изкажат и относно директната връзка между Неделя Месопустна и структурата на иконографията на Страшния съд.

През VI в. се оформят най-ранните, все още алегорични варианти на Страшния съд от типа: *Христос като Добрия Пастир, разделящ кози от овци*³⁶ (обр. 8). Епизодът се основава на Евангелие от Мат. 25:31-46, което е евангелското четиво на Неделя Месопустна. В случая не може да се твърди със сигурност за връзка с Неделя Месопустна. Като текст с есхатологично съдържание, най-категорично представящ бъдещото разделение на праведници от грешници, Мат. 25:31-46 намира приложение в химнографията и иконографията на Страшния съд. След XI в. композицията на Страшния съд се развива на принципа ляво-дясно от Мат. 25:31-46 – праведниците са поставени от дясната страна, а грешниците – от лявата.

На един по-късен етап празникът Неделя Месопустна намира образен еквивалент в композицията на Страшния съд. За това свидетелства сцена, илюстрираща Неделя Месопустна в притвора на Печката патриаршия от 1561 г.³⁷ (обр. 10). Тя изобразява съкратен вариант на поствизантийската композиция на Страшния съд, съдържаща характерния за нея мотив със *сиромасите* – хора с шапки, дрипи и държащи бастуни, обърнати нагоре към Исус Христос. За първи път мотивът със сиромасите е интегриран в иконографията на Страшния съд от Теофановия живописен кръг в трапезарията на Великата лавра *Св. Атанасий* на Атон около 1535 г.³⁸ Повторението му след няколко десетилетия в Печката патриаршия свидетелства за устойчивостта на схемата и авторитета на Теофан (Батас) Критски като живописец. Сиромасите, които обикновено са представяни чрез две отделни групи, отляво и отдясно на Праведния Съдия, са интерпретирани от църковните изкуствоведи като милосърдните и

³⁶ Вж. Бакалова, Е. *Бачковската костница*, София, 1977, с. 65; Покровский, Н. *Цит. съч.*, с. 7; Angheben, M. *Op. cit.*, p. 20; Cabrol, F., H. Leclercq. *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*. T. 8. Paris, 1928, col. 283; Christe, Y. *Il Giudizio Universale*, 16.

³⁷ Вж. Пенкова, Б. „Тя мои най-малки братя в поствизантийската иконография на Страшния съд и в контекста на балканската народна култура“. *Проблеми на изкуството* 4 (1993), 23.

³⁸ *Пак там*, 22

немилосърдни братя от Мат. 25:31-46³⁹. В последованието на Неделя Месопустна милосърдните и немилосърдни братя се появяват два пъти, веднъж в текста на Неделното Евангелие – Мат. 25:31-46, и втори път в канона от Постния Триод⁴⁰. Следователно, не е изключено образът им в поствизантийската иконография на Страшния съд да е инспириран от химнографията на празника.

Втори образец, който показва директна връзка между иконографията на Страшния съд и Неделя Месопустна, е диптих от Държавната Третьяковска галерия⁴¹. От едната страна на диптиха е поместена сцената на Страшния съд, а от другата – четири изображения, посветени на подготовителните недели преди Великия пост: Неделя на митаря и фарисея, Неделя на блудния син, Неделя Сиропустна. На мястото на Неделя Месопустна е изобразен Страшният съд⁴².

В заключение бих казала, че ролята на богослужението в иконографията на Второто Пришествие е или често подценявана, или в други случаи доста надценявана. Някои изследователи разглеждат развитието на Страшния съд като конструирано чрез образи от неделите на годишния богослужебен цикъл, по-конкретно тези от Рождественския пост и подготовителните недели за Великия пост. По мое мнение празниците от църковния календар едва ли са оформили цялостната регистрова композиция на Второто Христово Пришествие, но Неделя Месопустна безспорно оказва влияние в иконографията на Страшния съд. То се изразява в промяна на терминологично ниво: от *Второ Пришествие* на *Страшен съд*; промяна на текстуалните сигнатури в композициите, допълване с различни образи в отделни периоди от развитието на иконографията и не на последно място – разпространението на икона на Страшния съд за нуждите на богослужебните ритуали.

³⁹ Пенкова, Б. „Арбанашкият Страшен съд от XVII в. от Националния исторически музей в София“. – В: *Любен Прашков – реставратор и изкуствовед*, София, 2006, с. 86, 87, 90, 91, и Същата. *Тя мои най-малки...* 21-27; Същата. „Един атонски иконографски мотив в балканското изкуство от поствизантийския период“. – В: *Светогорска обител Зограф*. Т. 1, С., 1995, 119-129.

⁴⁰ Вж. Триодион. *Трипеснец*. Москва, 1879 – вечерно богослужение на събота преди Неделя Месопустна (книгата е без пагинация).

⁴¹ Инв. № ГТГ: 24839.

⁴² Давидова, М. *Страшного суда XVI-XVII вв. Пространство художественного текста* http://www.portal-slovo.ru/art/35909.php?ELEMENT_ID=35909 [електронен ресурс към 11.12.2013 г.].

1. Монах Йоан, икона на Страшния съд, Синайски манастир Св. Екатерина, XII в.

2. Класическа византийска иконография на Страшния съд, църква Санта Мария Асунта, о. Торчело, Венеция, XI в.

3. Икона на Страшния съд (русиянски вариант) от църквата Рождество Богородично във Вегловка/Ванивка (Полша), ЛМУИ, XV в.

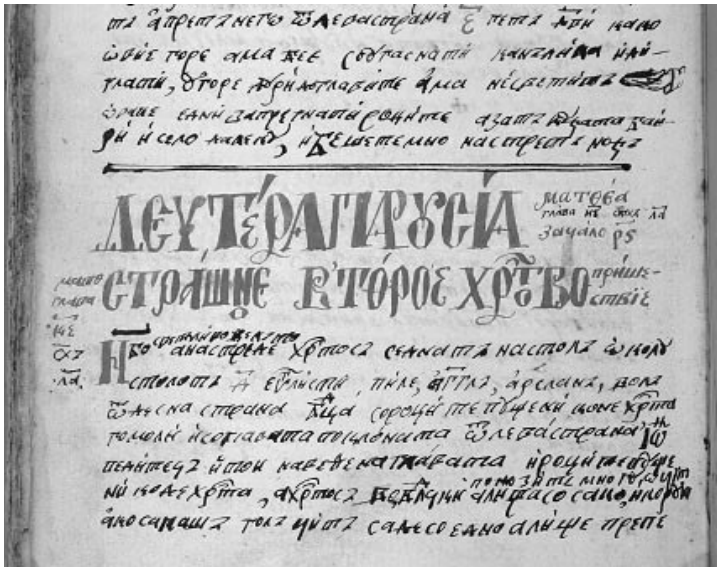
4. Икона на Страшния съд (руски вариант), ДТГ, инв. № 12874 ГТГ, XV в.

5. Щампа на Страшния съд, НЦИАМ, инв. № 3828, XVIII в.

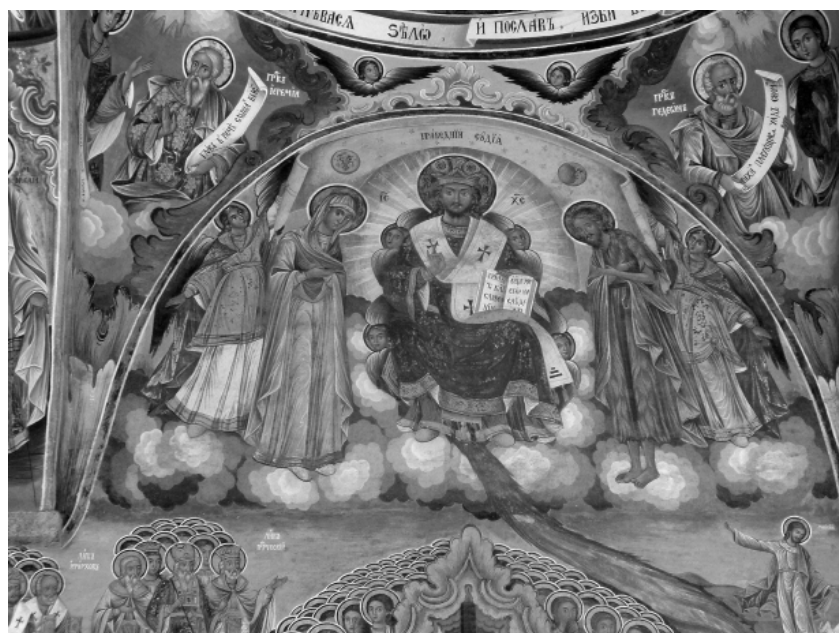
6. Щампа на Страшния съд, НЦИАМ, инв. № 3828, XVIII в., детайл.

7. Първа ерминия на Дичо Зограф – Gr. 412, ЦСВП Проф. Ив. Дуйчев, л. 120 в.

8. Мозайка с Христос, разделящ кози от овци, църква Сант Аполинаре Нуово, Равена, VI в.

9. Димитър Зограф, Иисус Христос Праведен Съдия с архиерейски одежди, църква Рождество Богородично, Рилски манастир, 1844-1847 (?).

10. Неделя Месопустна, Печка патриаршия, 1561 г.

